

ПРАВО І ПРОЩЕННЯ

Н. САТОХІНА
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри філософії
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

Прощення (пробачення) не належить до традиційних проблем філософії права, але завжди перебуває на горизонті будь-яких роздумів про право. Водночас питання, пов'язані з прощенням, які отримали глибоке осмислення у рамках релігійної традиції, а у ХХ ст. були поміщені й у соціально-політичний контекст¹, так і не стали предметом власне філософсько-правової рефлексії. Проблематизація прощення у праві насамперед пов'язана із суперечністю між прощенням (вини або боргу) і справедливістю. Однак зведення відношення між прощенням і правом до цієї опозиції здається все ж дещо спрощеним поглядом на проблему. Навпаки, тільки осмислення феноменів на кшталт прощення, які перебувають ніби на периферії (на межі?) правового, й здатне, імовірно, якнайкраще висвітлити межі права і спосіб його існування. Разом з тим надання прощенню правових смислів дозволяє поглибити розуміння самого концепту прощення через розкриття тих моментів, які у релігійному та політичному вимірах виявляються менш рельєфно. Маючи таку подвійну мету, звернемося спочатку до антропологічних передумов прощення (I), після чого окреслимо приблизну географію дилем, що розгортаються навколо прощення у політико-правовій сфері (II), і врешті-решт спробуємо уточнити місце прощення у правовій реальності (III).

I. «Універсальна потреба пам'яті»

Вимога прощення історично сформувалась як конкретизація вимоги неспричинення зла у відповідь на вчинене зло, широко представленій у стародавніх релігійно-етичних вченнях від даосизму до етики Арістотеля. Разом з тим сучасна мова прощення — це передусім мова авраамічних релігій (їудаїзм, християнство, іслам), які наділяють людину рівною з Богом здатністю прощати і постулюють зв'язок між відповідними божественною і людською здатностями: тільки якщо люди взаємні в актах прощення, вони можуть сподіватись і на прощення з боку Бога. Однак, ґрунтуючись на авраамічній традиції, у сучасному світі концепт прощення вже став складовою універсальної мови права, політики і дипломатії, що, на думку Жака Дерріда, є наслідком існування «універсальної потреби

¹ Щодо оформлення поняття «політичне прощення» у соціально-філософській думці ХХ ст. див. ґрунтовний аналіз Д. Томільцевої [1].

пам'яті» — потреби у поверненні до минулого, пригадуванні, самозвинуваченні, покаянні [2, с. 31].

Ханна Арендт — філософ вчинку і відповідальності за нього — вбачає глибинні антропологічні витоки цієї потреби в усвідомленні тендітності людських діянь і прагненні оволодіти часом, закрити минуле і відкрити майбутнє, звільнитись від умов незворотності — неможливості повернути те, що хтось зробив: «Без прощення, що позбавляє від наслідків того, що ми зробили, наша спроможність діяти обмежувалася б однією справою, якої ми ніколи б не позбулися; ми залишилися б жертвами її наслідків, подібно до учня чародійника, що забув магічну формулу, щоб відгадати чари» [3, с. 182]. Так, прощення виявляється умовою примирення не просто з Іншим, а передусім із власним минулим. Подібним чином для Емануеля Левінаса прощення робить час оберненим, на відміну від забуття, впливаючи на минуле. Воно відновлює «зв'язок часів», зберігаючи у сучасному минуле, однак не як минуле заподіяного зла, а як «прощене минуле», смисл якого змінився. Саме в цьому сенсі слід розуміти слова Левінаса про те, що «прощення конституює час» [4, с. 269].

Отже, існування людини у часі робить прощення необхідним і можливим. Подібне єднання часів у праві покладається на справедливість. Однак, чи здатна вона впоратись із цим надскладним завданням?

II. «Поважати таємницю прощення»

Політико-правового виміру проблема прощення набуває у ХХ ст. Відтоді воно розглядається як механізм примирення не тільки «одного з одним», а й «одного з багатьма» і «багатьох з багатьма», тобто отримує, крім міжособистісного, ще й політичне значення. Надзвичайно актуалізується цей дискурс у 1960-ті роки, коли виникло питання про можливу амністію деяких нацистських злочинців. Пізніше прощення проблематизується в контексті «відновлювального правосуддя» (*restorative justice*) або «правосуддя перехідного періоду» (*transitional justice*), найвідомішим прикладом якого є Комісія правди і примирення, що працювала в ПАР у 1996–1998 рр. і сприяла встановленню правди про злочини апартеїду, відновленню мирних відносин всередині країни та наданню амністії тим, хто розкався. Унікальність діяльності Комісії полягала в тому, що, маючи політичні цілі, вона, однак, «була представлена мовою прощення» [5, с. 158], що апелює до індивідуальної щирості.

Подібні практики інспірували низку дилем, які визначають сучасний світський дискурс прощення. Чи можна пробачити людину, яка не визнає своєї вини? Чи можуть ті, хто вижили, прощати від імені загиблих? Чи можна пробачити самого себе? Чи існує непростиме? Нарешті, чи можливі політика і право прощення? Вагомий внесок в осмислення цих питань зробили, серед інших, такі філософи, як Ханна Арендт, Жак Дерріда, Поль Рікьор, Володимир Янкелевич, Карл Ясперс [2; 3; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. При цьому якщо Арендт вбачає виток здатності до прощення саме у плюральності (прощення повністю базується на присутності інших), а тому сферу здійснення цієї здатності вважає політичною, то Дерріда взагалі ставить під сумнів існування публічного еквіваленту прощення і вимагає від права й політики «поважати таємницю прощення» [2, с. 55]. Водночас Майкл Сендел не тільки вважає публічні вибачення за скоєні в минулому несправедливості невід'ємною складовою сучасної політики, а й включає їх до структури справедливості, й у такий спосіб виявляє правові

смисли прощення [12, с. 245–249]. Так чи інакше, зв'язок між правом і прощенням не можна звести ані до взаємної обумовленості, ані до протиставлення.

Прощення і право об'єднує те, що вони обидва протилежні помсті. І прощення, і покарання припиняють нескінченний ланцюг насильства. Арендт, Рікьор і Янкелевич послідовно проводять тезу про паралелізм між здатністю прощати і здатністю карати: не можна пробачити те, що не можна покарати, і навпаки. Найскладнішим у цьому сенсі є питання про існування непростимого, яке у другій половині ХХ ст. постало у контексті проблеми застосування строку давності до злочинів проти людяності (поняття, яке, за висловом Рікьора, завжди стоїть «на горизонті всієї геополітики прощення»). За Гегелем, прощенью підлягає все, крім злочину проти духу, тобто проти примиряючої здатності до прощення [13, с. 505–515]. Аналогічним чином Янкелевич стверджує, що не підлягають прощенью злочини проти людяності — проти того, що робить людину людиною — тобто проти здатності прощати як такої. Розмірковуючи про Голокост, Рікьор уточнює відношення між неможливістю застосування строку давності й неможливістю пробачити злочин: злочини проти людяності слід назвати такими, що не підлягають прощенью, вже тому, що це питання як таке недоречно ставити. Сама тяжкість цих злочинів суперечить принципу співрозмірності злочину і покарання, оскільки цей злочин ні з чим не співрозмірний; не існує рівнів нелюдськості, оскільки нелюдськість знаходиться поза рівнями. Неможливість справедливого покарання робить ці злочини фактично такими, що не підлягають прощенью [7, с. 652]. Натомість Дерріда виявляє парадокс, який полягає в тому, що лише непростиме і потребує прощення: тільки з того моменту, коли правосуддя стає неможливим, відкривається можливість для прощення [2, с. 37]¹.

На відміну від покарання, прощення має природу дару. У книзі «Любов і справедливість» Рікьор протиставляє логіку надлишку, притаманну дару, і логіку еквівалентності, властиву структурі справедливості з її зважуванням і встановленням рівноваги, навіть у застосуванні покарання [19, с. 82–104]. Притаманна прощенью структура дару відображена вже на рівні мови. У більшості сучасних мов слово «прощення» складається зі слова «дар» і посилюючого префікса: англ. «*gift*» — «*forgiveness*», фр. «*don*» — «*pardon*», ісп. «*don*» — «*perdón*», нім. «*Gabe*» — «*Vergebung*», укр. «дарувати» як синонім «прощати» також похідне від «дар». Прощення, як вказує посилюючий префікс, має структуру перевершення, виходить за рамки взаємності. Як вища форма дару, воно дозволяє уникнути точної вимірності провини та покарання. Воно робить неможливим підрахування боргу та розподільчу справедливість, яка створювала б пряму пропорцію між покаранням та провинною за правилом таліона [15, с. 464]. Подібним чином архаїчна модель дару, висвітлена Марселем Мосом у «Нарисі про дар» (1925) [16], передбачає принципову невичерпність боргу: під час свята з роздаванням подарунків у індіанців відбувається постійна циркуляція віддарунків, і це щоразу продукує новий борг. Аналогія з даром як обміном дозволяє включити до структури прощення такі елементи, як прохання про пробачення або покаяння, що символічно обмінюються на прощення. Це, зокрема, має на увазі Янкелевич, коли задає знамените питання: «Пробачення? А чи

¹ Детальніше щодо прощення в контексті злочинів проти людяності див. статтю К. Перрон-Мойзес [14].

коли-небудь вони просили нас про пробачення?» [10] Протилежну ідею відстоює Дерріда, підкреслюючи принципову асиметричність прощення, на відміну від будь-якої моделі обміну. На його думку, тільки абсолютне прощення, яке не підлягало б жодним підрахункам, відповідало б своєму власному поняттю: «Завжди, коли прощення слугує деякій доцільності, навіть якщо вона є високою і духовною (спокута, виправлення, примирення, спасіння), завжди, коли прощення сприяє відновленню нормального порядку (соціального, національного, політичного, психологічного), вдаючись до роботи скорботи, своєрідної терапії або екології пам'яті, — у цих випадках «прощення» і його концепт не бездоганні. Прощення не є і не має бути ані нормальним, ані нормативним, ані нормалізуючим. Воно має залишатись надзвичайним і виключним, бути досвідом неможливого, як ніби воно втручається у звичайний хід історії» [2, с. 55]. У цьому сенсі право або політика прощення виявляються неможливими, оскільки тут ми завжди маємо справу з розрахунком, або гіпотетичним імперативом. До того ж, суб'єктами прощення є винний і жертва. Якщо ж йдеться про третю сторону, наприклад суд, то можна говорити про амністію, застосування строку давності, примирення тощо — інститути, які лише створюють ілюзію прощення, але не про «чисте і безумовне прощення». Представник держави може судити, однак не прощати.

Строк давності застосовується із суто прагматичною метою. Він підкріплює підсумковий, остаточний характер вироку, припиняючи юридичну невідзначеність, яка уможлиблює подальші судові процеси. Інститут строку давності полягає у забороні брати до уваги кримінальні наслідки вчиненого діяння, тобто виконувати обов'язок здійснення кримінального переслідування. Сліди злочину не стерті, але доступ до них закритий. Амністія являє собою своєрідний вибірковий і конкретний строк давності, під дію якого підпадають окремі категорії злочинців. Метою амністії є примирення. Однак на відміну від строку давності, вона являє собою абсолютне забуття (про що свідчить також семантичний зв'язок між словами «амністія» та «амнезія») і намагається повністю стерти психологічні та соціальні сліди злочину, ніби нічого не сталося, що значно віддаляє її від прощення, яке передбачає складну роботу пам'яті. Єдиним правовим інститутом, який міг би служити прикладом «чистого прощення», є право помилування — право голови держави пом'якшити або скасувати покарання, призначене злочинцю. Цей виключний привілей верховного правителя був легітимований як проєкція Божої милості і підтверджувався обрядом помазання. Кант називає право помилування злочинця найсуперечливішим з усіх прав суверена: «воно доводить блиск його величі і водночас призводить значною мірою до несправедливості». Відповідно, — додає він, — суверен може застосовувати це право лише у випадку спричинення шкоди йому самому, але і тут тільки за умови, що безкарність не створить загрозу безпеці народу. У будь-якому іншому випадку йтиметься про несправедливість [17, с. 375–376]. Фактично, єдиним випадком, коли правитель може помилувати злочинця, є непростимий злочин за логікою Гегеля — злочин проти здатності прощати, що нею наділений виключно суверен. Право на помилування по суті призупиняє право. Йдеться, таким чином, про «право поза правом» (Дерріда) [2, с. 46].

III. «Інкогніто прощення»

Отже, на рівні правових інститутів можна виявити або справедливість без прощення, або прощення як анти-справедливість, що протиставляє логіці еквівалентності логіку надлишку. Разом з тим сама ідея еквіваленту має досить обмежену сферу застосування. Еквівалент — це встановлена досвідом рівновага між двома сторонами, умова, за якою кожен отримує своє і ніхто не залишається у програвші. Еквівалент тісно пов'язаний з ідеєю справедливості, що врівноважує, або справедливості обміну, яка виявляється, наприклад, у договірних, трудових відносинах, відносинах із відшкодування шкоди. Саме можливість встановлення еквіваленту у відносинах обміну робить можливим примирення позивача і відповідача у цивільному спорі, де йдеться про порівнювані, відповідні претензії і де порушений порядок співіснування може бути відновлений шляхом еквівалентного обміну, відкриваючи таким чином можливість для примирення. Зовсім іншу природу мають випадки спричинення непоправної шкоди, де йдеться вже про справедливість розподільчу, зокрема каральну. Правосуддя у таких випадках здатне лише поставити крапку в суперечці, припинити насильство. У зв'язку з відсутністю еквіваленту, відповідного порушеним правам, примирення тут опосередковане не тільки винесенням вироку, а й моральним актом прощення, сенс якого полягає у звільненні людини від провини задля відновлення чи встановлення відносин. Таким чином, прощення є передумовою примирення, здатною заповнити лакуни у розподільчій справедливості. Однак, якщо для уникнення безкарності правосуддя має відбутися, то прощення змогло б знайти застосування лише в діях, що не підлягають інституціалізації. За визначенням Рікбора, ці дії, ніби створюючи інкогніто прощення, відображають непорушність поваги, якої заслуговує кожна людина, у тому числі і винний [7, с. 633].

Роль прощення у праві як механізму примирення цілком відповідає давньогрецькому розумінню прощення, проте, є несумісною з концепцією прощення, котра існує в латинській мові. Моральні й політичні мотиви цих двох моделей прощення істотно розрізняються. Латинською «прощати» звучить як «*ignoscere*» — дієслово, що утворилося за допомогою негативного префіксу до «*noscere*» — «пізнавати». Прощення тут базується на незнанні або відмові від знання. У такому значенні вживає це слово Сенека у трактаті «Про стійкість мудреця», коли говорить про здатність не помічати образи, у якій виявляється велич духу мудреця. Грецьке ж «*συγγνώσκειν*» являє собою розділене знання і дослівно означає «знати разом з», «мати усвідомлення чогось», «визнавати» і, нарешті, «прощати». Грек прощає, коли розуміє ціле, враховуючи резони іншого, що є, швидше, інтелектуальним актом, а не співчуттям. У такому значенні це слово вживає Арістотель, коли у «Нікомаховій етиці» відносить прощення до інтелектуальних чеснот людини [15]. В українській мові існує синонімічний ряд, який відсилає до всіх згаданих концепцій: «вибачати», «пробачати», «прощати», «дарувати» [18]. У разі прощення-забуття — негативному аспекті прощення — йдеться фактично про одностороннє утримання від дій у відповідь, тобто покарання або переслідування. Така стриманість може виражатися в ігноруванні: з досвіду взаємин між людьми виключається сам факт образи або ж припиняються усілякі відносини між ними. Якщо в негативному аспекті прощення встановлення соціальних зв'язків не відбувається, то у своєму позитивному аспекті прощення являє собою досвід конструювання спільності. Другий аспект прощення — прощення-розуміння — передбачає звільнення від провини в обмін на згоду виправити негативні

наслідки проступку або просто в обмін на прохання про прощення, тобто мова йде про відновлення чи встановлення відносин. Через цей обмін людина, яка вчинила злочин, повертається в соціум, звідки вона була виключена своєю дією. Тут має місце зовсім інша, горизонтальна залежність, де сторони виступають рівнозначними учасниками спільного правового простору. Прощення-розуміння набуває чинності в горизонтальній площині «з», що відповідає не богословському, а юридичному виміру прощення. Однак виявити себе воно може тільки за рамками правових інститутів, де і здійснюється право у всій своїй повноті та буттєвій завершеності, у пункті примирення, де право виконує своє призначення. Суд не уповноважений прощати, однак покликаний максимально відкрити можливості для прощення і примирення сторін, відновити суспільні та міжособистісні зв'язки і відносини, збалансувати інтереси жертви і спільноти з необхідністю реінтеграції правопорушника в соціум, оскільки етичний намір мирного співіснування вищий за будь-яку іншу мету покарання.

XX ст. із «непростимим», що перевершило будь-які можливі покарання і проти якого правосуддя виявилось безсилим, переконливо продемонструвало не тільки обмеженість права як механізму забезпечення мирного співіснування людей, а й неможливість інституціалізації прощення, яке, втім, залишається позаінституційним горизонтом права, хоча говорити про нього можна лише в модусі бажаності. Словами Рікьора, жести прощення «не можна перевести в інституційну форму, однак вони, висвітлюючи межі еквівалентної справедливості і відкриваючи простір надії на горизонті політики і права у постнаціональному і міжнародному плані, надсилають життєдайні хвилі, які приховано, кружними шляхами сприяють просуванню історії до мирного стану» [8, с. 231].

Таким чином, спроба віднайти місце прощення у правовій реальності висвітлює динамічну природу права, яке у своєму здійсненні орієнтоване в напрямі миру – утопії права, яка, втім, «вкорінена в сутності права і становить його основу» (Рікьор). Тому й прощення парадоксальним чином виявляється складовою цієї утопії: хоча політика та право прощення і є неможливими, воно «спрямовує еволюцію права», «воно єдине здатне надихати тут, зараз, коли це необхідно» (Дерріда). У свою чергу, правовий контекст дозволяє повною мірою розкрити горизонтальний вимір прощення як розділеного знання, який, на відміну від богословської вертикальної концепції прощення-забуття, орієнтований на конструювання взаємності.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Томильцева Д.* Прощение: социально-политическая эволюция проблемы в XX в. / Д. Томильцева // *Философия и общество*. – 2012. – № 3. – С. 104–120.
2. *Derrida J.* On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – 60 p.
3. *Арендт Г.* Становище людини / Г. Арендт. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.
4. *Левинас Э.* Тотальность и Бесконечное / Э. Левинас // *Избранное*. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2000. – С. 66–291.
5. *Griswold C.* Forgiveness. A Philosophical Exploration / C. Griswold. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 270 p.
6. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
7. *Рикёр П.* Память, история, забвение / П. Рикёр. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. – 728 с.
8. *Рикёр П.* Путь признания. Три очерка / П. Рикёр. – М. : Рос. полит. энцикл., 2010. – 268 с.

9. Янкелевич В. Прощение / В. Янкелевич // Ирония. Прощение. — М. : Республика, 2004. — С. 141–298.
10. Jankélévitch V. L'Imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité / V. Jankélévitch. — Seuil, 1996. — 103 p.
11. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии / К. Ясперс. — М. : Прогресс, 1999. — 146 с.
12. Сэндел М. Справедливость. Как поступать правильно? / М. Сэндел. — М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. — 352 с.
13. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Академ. Проект, 2008. — 767 с.
14. Perrone-Moisés C. Forgiveness and Crimes against Humanity: a dialogue between Hannah Arendt and Jacques Derrida / C. Perrone-Moisés [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://hannaharendt.net/research/perroneII.html>.
15. Кассен Б. Пробачати / Б. Кассен // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. — Т. 1. — С. 464–467.
16. Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах / М. Мосс // Общества. Обмен. Личность : Тр. по социал. антропологии. — М. : Вост. лит., РАН, 1996. — С. 83–222.
17. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. — СПб. : Наука, 2007. — С. 259–505.
18. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР. Ін-т мовознавства. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
19. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість / П. Рікер. — К. : Дух і літера, 2012. — 114 с.

Сатохіна Н. І. Право і прощення

Анотація. Стаття являє собою спробу виявити характер зв'язку між правом і прощенням у три етапи. Спершу висвітлено антропологічні передумови прощення як універсальної потреби пам'яті. На другому кроці окреслено географію дилем, що розгортаються навколо прощення у політико-правовій сфері. Зокрема, розглянуто проблему непростимого, проаналізовано інститути строку давності, амністії та помилування, а також феномен відновлювального правосуддя. Насамкінець розкрито значення прощення як позаінституційного горизонту права.

Ключові слова: прощення, непростиме, правосуддя, примирення, позаінституційний вимір права.

Сатохіна Н. И. Право и прощение

Аннотация. Статья представляет собой попытку выявить характер связи между правом и прощением в три этапа. Сначала освещены антропологические предпосылки прощения как универсальной потребности памяти. На втором этапе обозначена география дилемм, которые разворачиваются вокруг прощения в политико-правовой сфере. В частности, рассмотрена проблема непростительного, проанализированы институты срока давности, амнистии и помилования, а также феномен восстановительного правосудия. Наконец раскрыто значение прощения как внеинституционального горизонта права.

Ключевые слова: прощение, непростительное, правосудие, примирение, внеинституциональное измерение права.

Satokhina N. Law and Forgiveness

Summary. An attempt to identify the nature of the relationship between law and forgiveness in three stages is made in the article. At first, the anthropological presuppositions of forgiveness as universal requirements of memory are highlighted. Secondly, it is mentioned the geography of dilemmas which revolve around the forgiveness in the political and legal spheres. In particular, the problem of the unforgivable, the institutions of the period of prescription, amnesty and the grant of pardon, as well as the phenomenon of restorative justice are analyzed. Finally the value of forgiveness as a non-institutional horizon of law is established.

Key words: forgiveness, unforgivable, justice, reconciliation, non-institutional dimension of law.